

УДК 911.3

Мудрак Г.В.

Дослідження проявів асиметрії сучасних ландшафтів Середнього Придністер'я

Актуальність теми. Закони симетрії й асиметрії широко використовуються у багатьох наукових напрямках. У ландшафтознавстві вони недостатньо вивчені, особливо на регіональному і локальному рівнях. Хоча це є важливими ознаками при дослідженні й аналізі ландшафтної структури тієї чи іншої території. Детальне вивчення законів симетрії й асиметрії ландшафтів та їх елементів дає можливість виявити їх основні структурні й динамічні риси, що є основою пізнання історії їх утворення і розвитку.

У фізичній географії основними вважаються три типи симетрії: сферична, конічна й білатеральна. Сферична симетрія властива для рельєфу у планетарному масштабі. Конічна симетрія характерна для окремих форм рельєфу, які мають вертикальну вісь симетрії (наприклад, карстова воронка, окрема вершина). Білатеральна симетрія (симетрія листка рослини), тобто схожість лівих і правих частин і характерна для протилежних схилів долин річок [2]. Але часто симетрія в окремих регіонах порушується і тоді мова йде про асиметрію.

Асиметрія – (грец. *asymmetria* – нерозмірність) – невідповідність у будові, кутах нахилу і протяжності схилів, протилежно розміщених на одному елементі земної поверхні. Враховуючи масштабні рівні організації земної поверхні, виділяють такі види асиметрії: планетарну – властива географічній оболонці загалом; регіональну – характерна для певних регіонів, країв, районів; локальну – характерна для окремих морфологічних складових ландшафтів. Територія Середнього Придністер'я має одну із найбільш специфічних рис будови - асиметрію ландшафтних комплексів. Наші дослідження направлені на виявлення проявів ландшафтної асиметрії. Розглянемо детальніше регіональний і локальний вид асиметрії на прикладі сучасних ландшафтів Середнього Придністер'я.

Аналіз досліджень і публікацій. Явище асиметричності рівнинних ландшафтів, як уже зазначалось, є відносно слабо вивченим, хоча тривалий час знаходиться у полі зору географів-ландшафтознавців. Ще наприкінці XIX ст.

вчені Н.А. Северцов, К.М. Бер, І.Ф. Леваковський, досліджуючи геоморфологію річкових долин, звернули увагу на асиметричну будову її елементів. На асиметрію географічних зон уперше звернув увагу К.К. Марков. Окремі відомості про регіональні та локальні прояви асиметрії зустрічаються у наукових працях видатних вчених: К.І. Геренчука, І.Г. Черваньова, Ф.М. Мількова, Л.І. Воропай, М.О. Куниці, М.В. Дутчака.

Мета дослідження. У ландшафтній асиметрії проявляються умови формування, розвитку і функціонування ландшафтних комплексів. Оскільки регіон дослідження доволі специфічний і контрастний за розташуванням, за будовою рельєфу, за кліматичними показниками, то важливо простежити саме вплив асиметричної будови Товтрового кряжу, річкової долини Дністра, його приток та межиріччя на ландшафтну структуру території. Основним завданням нашого дослідження були пошуки внутрішніх відмінностей у структурі різних ландшафтних комплексів, які пов'язані з асиметричною будовою рельєфу досліджуваного регіону.

Результати дослідження. У межах Середнього Придністер'я виражені регіональні й локальні види асиметрії ландшафтних комплексів. Регіональна ландшафтна асиметрія включає асиметричні в ландшафтному відношенні височини, плато, пасма та ін. Регіональна асиметрія ландшафтних структур досліджуваного регіону формується під впливом таких чинників: тектонічних, геологічних, гідродинамічних, аеродинамічних, атмосферної циркуляції та ін. Проявляється асиметричність у відмінностях ґрунтово-рослинного покриву і наявності різних зональних типів і підтипів ландшафтів. Це можна простежити на прикладі Товтрового пасма. Повільні вертикальні підняття морського дна вздовж лінії розлому і теплий субтропічний клімат сприяли широкому розвитку колоніальних організмів і формуванню бар'єрного рифу, який розділяв морський басейн на дві частини: південно-західну (більш глибоководну) і північно-східну (прибережну). Це зумовило асиметрію схилів сучасної Товтрової гряди. Пасмо має чітко виражену асиметричну будову: південно-західний схил її більш крутий, північно-східний – пологий, просторове розташування до пануючих вітрів, різна експозиція схилів, значне коливання абсолютної висоти (380-400 м над рівнем моря) та відносної (50-60 м, а на ділянках перетину гряди річками Збруч, Смотрич, Мукша – 100-150 м). Все це відіграло значну роль у формуванні двох зональних типів (підтипів) ландшафтів характерних для Товтрового пасма: лучно-степового (південно-західні схили) і широколисто-лісового (північно-східні схили).

На території Середнього Придністер'я чітко простежуються різні прояви асиметрії річкових долин. Для долини річки Дністер є характерним прояв правобережної, лівобережної та перехідної асиметрії. Загальний нахил поверхні Подільського плато на південь, постійне зміщення в цьому напрямі русла Дністра, підмив і руйнування ландшафтних комплексів правого берега – цим зумовлена право- і лівобережна асиметричність ландшафтно-структури каньйону Дністра [4], що за визначенням К.І. Геренчука відноситься до нестійкого типу асиметрії [2,3].

Каньйон Дністра має вервицеподібну асиметричну будову [1], що зумовлено неоднаковим розвитком терас на протилежних схилах Дністра. Ця специфічна морфологічна риса дністровської долини особливо чітко виражена в меандрових вузлах. На зовнішній стороні меандри в крутий схил річкової долини

врізані вузькі, дуже похилі і сильно видозмінені вторинними процесами внутріканьйонні тераси меандр, де простежується не весь набір терас, а виражені вони фрагментарно, у вигляді вузьких смуг. На внутрішній стороні розвинуті широкі, з поступовим підйомом, слабо розчленовані терасові поверхні – комплекс терас, ширина яких зростає, а уступи згладжуються. Наявність у долині річки крутоврізаних структурних меандр та меандрових вузлів є причиною асиметрії прямих ділянок долин, випуклих і ввігнутих дуг меандр, що утворює перехідна (за К.І. Геренчуком – змінна) асиметрія.

Ландшафтна асиметрія річкових долин Середнього Придністер'я проявляється у різних конфігураціях схилів, їх абсолютних і відносних висотах, мікрокліматичних особливостях та специфічній строкатості й динамічності ландшафтних комплексів на схилах долин.

Характерною для Дністровської долинно-річкової системи є асиметричність, яка проявляється у різкому перевищенні потужності мережі лівих приток річки Дністер. Крім того, спостерігається і переважання лівих приток подільських річок над правими. Річкова мережа лівої частини майже всіх річок Середнього Придністер'я відрізняється набагато більш високою потужністю в порівнянні з правою. Це пояснюється тим, що верхньопліоцено-нижньочетвертинні підняття Середнього Придністер'я відбувалися нерівномірно. Північно-східна частина Подільської плити піднімалась більш інтенсивно ніж північно-західна і одночасно викликала врізання Дністра в області розвитку палеозойських структур. Це сприяло росту меридіональних приток Дністра, які відступаючою ерозією захоплювали застарілі річки південно-східного напрямку. Перебудовою гідромережі К.І. Геренчук пояснює і походження своєрідної лівобережної асиметрії межиріч Середнього Придністер'я. Ліві притоки Дністра мають асиметричну будову, що обумовило і асиметричну будову їх межиріч. Праві, більш розвинені притоки меридіальних річок, зберігають південно-східний нахил первинної гідромережі і виположили праві схили долин. Ліві притоки мають протилежний до первинної гідромережі напрям, течуть на північний захід і тому короткі, мають значну крутизну падіння й глибше розчленували ліві схили меридіональних долин. Вододіли зміщені до заходу, до лівих схилів долин. Межиріччя лівих приток Дністра є асиметричними – один схил вододілу короткий і крутий, другий – довгий і пологий. Асиметрія вододілів, як і асиметрія річкових долин – важлива ознака зрілості ерозійного рельєфу. За словами А.А. Борзова: “розвиток ерозійного процесу на рівнинах неодмінно призводить до асиметричної будови рельєфу міжрічкових просторів і асиметричний профіль тим чіткіше виражений, чим старіша стадія розвитку цієї поверхні” [5]. Асиметричні межиріччя Середнього Придністер'я поєднуються з асиметричними долинами річок. Частіше спостерігається узгоджена асиметрія [6], коли крутий схил межиріччя переходить у крутий схил долини, а протилежний пологий схил межиріччя непомітно зливається з виположеним схилом долини.

Провідну роль у формуванні асиметрії вододілів відіграє інсоляція, в результаті якої можуть проявлятися різні умови температурних, радіаційних показників та зволоження. Ландшафтна асиметрія вододілів Середнього Придністер'я характеризується набором різноманітних ландшафтних урочищ, співвідношенням їх площ, особливостями їх територіальної структури.

Асиметричність долини Дністра, що зумовлена широким розповсюдженням на лівому березі високих і середніх терас та більшою густотою мережі приток, балок і ярів, визначає асиметричність конфігурації водосховища, хвилястість та порізаність його берегів [1].

Географічними видами локальної ландшафтної асиметрії є улоговини, балки, окремі горби, яри та ін. Основними чинниками, що впливають на локальну ландшафтну асиметрію є мікрокліматичні показники різноорієнтовних мікросхилів. Для Середнього Придністер'я характерним є чітке вираження локальної ландшафтної асиметрії, тільки розміри і кількість асиметричних ландшафтних комплексів значно менші. На різних типах місцевостей асиметричні ландшафтні комплекси зустрічаються у різній кількості і з різним ступенем розвитку. Наприклад, для заплавного типу місцевості властива майже повна відсутність асиметричних ландшафтних комплексів.

Ф.М. Мільков, аналізуючи ландшафтну асиметрію природних комплексів, вперше встановив класи і генетичні типи асиметрії, в основі яких лежить асиметрія рельєфу. Виділяються класи асиметрії: повний або морфологічний і неповний або структурний (може проявлятися в умовах симетричного рельєфу за рахунок неповного повторення на симетричних формах різного набору урочищ в залежності від кліматичної і екологічної асиметрії середовища). У залежності від типу чинників, які визначають особливості ландшафтної асиметрії Ф.М. Мільков виділив такі генетичні типи ландшафтної асиметрії: загальнопланетарну, тектогенну, структурно-геологічну, топогенну, інсоляційну, циркуляційну, гідродинамогенну, еологенну, гляціогенну, зсувну.

Висновки. Дослідження і аналіз асиметрії ландшафтних комплексів Середнього Придністер'я дає можливість простежити закономірності їх формування, зрозуміти їх загальні та регіональні особливості розміщення, конкретизувати межі територіальних структур. Знання про асиметрію ландшафтних комплексів та їх властивості можна використати у фізико-географічному районуванні. Прояви ландшафтної асиметрії окремих територій було б доцільно враховувати при вдосконаленні організації раціонального природокористування досліджуваного регіону.

1. Воропай Л.И. Геолого-геоморфологические условия строительства Могилев-Подольского гидрокомплекса /Физическая география и геоморфология. – Вып. 20. – К.: Вища школа, 1978. – С. 126-133. 2. Геренчук К.И., Боков В.А., Черванов И.Г. Общее землеведение. – М.: Высшая школа, 1984. – 255 с. 3. Геренчук К.И. Тектонические закономерности в орфографии и речной сети Русской равнины. – Львов: Изд-во Львов. ун-та., 1960. – 241 с. 4. Дутчак М.В. Природно-територіальні комплекси Дністровської долино-річкової системи в межах Середнього Придністров'я, їх зміни під впливом гідротехнічної системи: Автореф. дис канд. геогр. наук. – Київ, 1994. – 25 с. 5. Мильков Ф.Н. Воздействие рельефа на растительный и животный мир. – М.: Географиз, 1953. – 164 с. 6. Мильков Ф.Н. Физическая география. Учение о ландшафте и географическая зональность. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1986. – 327 с.

The displays of regional and local types of asymmetry of landscape complexes of Middle Pridnister'ya are considered in the article. Probed internal differences in their structure, that connected with the asymmetric structure of relief of the probed region.